

Trauma és történelem*

I.

„A legjobb bűnök családon belül maradnak” – mondotta egyszer Alfred Hitchcock. Valóban, filmjei, a *Családi összeesküvés*, a *Hátsó ablak*, a *Psycho* és mások, hihetetlenül gazdag panorámáját vonultatják fel a családon belül lezajló szörnyű drámáknak, erőszaknak, gyilkosságoknak, bűncselekményeknek – és eltitkolásuk módjainak. 1945-ben, közvetlenül a koncentrációs táborok felszabadulása után, a brit és az amerikai hadsereg megbízásából *Frontline* (Frontvonal) címmel filmet forgattak Németországban abból a célból, hogy részletesen dokumentálják a nácik rémtetteit. A film egyik szerkesztője és vágója ugyancsak Alfred Hitchcock volt. Bár egyes részleteit különböző dokumentumfilmekben korábban is felhasználták, teljes egészében csak 1985-ben került a szélesebb közönség elé *Memory of the camps* (A táborok emlékezete) címmel.¹ A tekercek addig ugyanis „családon belül” (a londoni Imperial War Museum titkos archívumában) maradtak, mivel feltételezték, hogy a borzalmas látvány, ami Buchenwaldban, Bergen-Belsenben és másutt a filmesek elé tárult, és amit azok a kamera segítségével dokumentáltak, nem kívánatos módon sokkolná a nézőket.

Sokkoló jelenetek és leleplezett titkok ma már mindennapjaink szerves részét alkotják. A traumatizáló események és eseménysorozatok (háborús konfliktusok, etnikai „tisztogatások”, genocídiumok, terrorcselekmények és – fenyegetések, exodusok, kikényszerített migráció, természeti és ember által okozott katasztrófák, balesetek stb.) – elsősorban a médianak köszönhetően – összehasonlíthatatlanul nagyobb nyilvánosság előtt zajlanak, mint valaha bármikor.² Ugyanakkor sokkal erőteljesebb figyelem irányul napjainkban a média és a közvélemény részéről a kínzás és az erőszak (beleértve a „privát”, családon belüli és nemi erőszak, a gyermekbántalmazás, illetve a hatóságok által elkövetett „hivatalos” jogsértések, a hatalommal visszaélés) áldozataira és túlélőire is. A trauma és a terror média-nyilvánossága (beleértve az internet kínálta lehetőségeket) egyrészt újfajta „szórakozási”, rekreációs lehetőségeket, látványosságokat kínál a média fogyasztóinak, a „trauma” mindennapi fogyasztási cikké vált, másrészt újra és újra

* In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. Budapest: József Műhely, 2007. 13-26.

¹ A film a <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/camp/view/> címen látható.

² A média és az erőszak viszonyával kapcsolatban lásd a *Replika* „Az erőszak képei” c. számát, különösen Császi Lajos (1999) cikkét.

tápot adhat az összeesküvés-elméleteknek, amelyek újabb és újabb tikokra, bűnökre és „családi összeesküvésekre” próbálnak fényt vetni. A nyilvánosság ugyanakkor erősebb társadalmi nyomást is kiválthat arra nézve, hogy a túlélők, illetve az áldozatok hozzátartozói professzionális, gyors és hatékony közvetlen segítségben részesüljenek, kapják meg azt a társas támogatást, szolidaritást, illetve hosszabb távon jóvátételt, amely traumatizációjuk lelki és társadalmi hatásait enyhítheti.

A trauma és annak pszichés és társadalmi következményei tehát átszövik mindennapi életünket, a reprezentációkban gyakran elmosódnak a virtuális és a fizikai valóság határai. Ruth Leys amerikai eszmetörténész a trauma genealógiájával foglalkozó könyvében két példát említ a pszichés trauma igen széles körű fogalmának használatára (Leys 2000, 1-2.). Az egyik példában azokról az ugandai gyerekekről van szó, akiket elraboltak családjuktól, és besorozták őket „Az Úr Felszabadító Hadserege” nevet viselő gerillahadseregbe, majd arra kényszerítették őket, hogy foglyul ejtett katonák és saját, szökni próbáló társaik kegyetlen kivégzésében vegyenek részt. Az így brutalizált több mint tizenkétezer ugandai lány és fiúból pár ezernek végül is sikerült megszöknie. Ezeket a gyerekeket azután speciális traumaközpontokban helyezték el, ahol megpróbálták „megtanítani őket felejteni”.

A másik példa egy bizonyos Paula Jones nevű hölgy, aki pert indított Clinton elnök ellen szexuális zaklatás címén. Ügyvédje arra hivatkozott, hogy kliense az elnöktől sok évvel korábban elkövetett zaklatás miatt poszttraumás stressz-betegségben (PTSD) szenved, amelynek tünetei a szorongás, a kényszerű, visszatérő gondolatok, emlékek, álmok, és a szexualitással szembeni averzió. Az ugandai gyerekhadsereg egyik póluson, a Paula Jones eset a másik póluson jól illusztrálja azt, hogy a pszichés trauma fogalma milyen széles körben használatos napjainkban, s hogy mennyire eltérő jelentések, reprezentációk és narratívumok kapcsolódnak hozzá. Paula Jones vagy éppen Monica Lewinsky szinte világpolitikai jelentőségűvé vált története sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott, mint az afrikai tragédia, amelynek gyerekszereplői egyszerre voltak tettesek és áldozatok.

A Ruth Leys által idézett példa csupán két szélsőség, de jól megvilágítja a trauma fogalmának *devalválódását*. Olyan, bizonytalan körvonalú „gumi-fogalom” vált, amely a legkülönbébb mindennapi élethelyzetek sorára alkalmazható, és amely a hétköznapi gondolkodás részévé vált. A trauma mindennapi fogalmában a pszichiátriai és pszichoanalitikus ismeretekből leszivárgó tudás-töredékek keverednek az úgynevezett naiv vagy népi pszichológia elemeivel, s mindez lehetővé teszi, hogy önmagunkat és társainkat értelmezzük, kauzális összefüggéseket állapítva meg negatív vagy negatívként átélt életesemények, krízisek és bizonyos lelkiállapotok között. Ennek alapján azután a világot könnyűszerrel kettéoszthatjuk áldozatokra és tettesekre, „traumatizáltakra” és „traumatizálókra”. A trauma fogalma, éppen azért, mert a tudományos és a mindennapi ismeretek határán mozog, kiválón alkalmas arra, hogy minden különösebb előismeret vagy képzettség nélkül mélyreható társalgásokban használjuk, amiképpen ezt annak idején a szociálpszichológus Serge Moscovici mutatta ki bizonyos pszichoanalitikus fogalmak, például a libidó vagy a tudattalan kapcsán (Moscovici 1961).

II.

A görög *trauma* („seb”, „sérülés”) kifejezést a 17. század közepe óta alkalmazzák az orvosi szakirodalomban, főképp a baleseti sebészetben. Elsődleges jelentése a konkrét, szemmel látható vagy különféle diagnosztikai eszközökkel kimutatható fizikai sérülésekre vonatkozik (lásd „traumatológia”). A *pszichés* trauma modern fogalma ezt a jelentést a testi szférából a lelki megnyilvánulásokra helyezte át, de mind a mai napig megőrizte szoros kapcsolatát az orvosi diskurzussal. A *pszichés* trauma iránti tudományos érdeklődés specializáltabb formában a 19. század végén alakult ki, és két nagy forrásból ered: egyrészt a szerencsétlenségek, harci cselekmények, háborúk túlélőinek lelkiállapotával, másrészt a családon belüli, főként szexuális jellegű erőszak áldozatainak mutatkozó lelki következményekkel kapcsolatos tapasztalatokból és szisztematikus megfigyelésekből (Leys 2000; Herman 2003; Csabai 2007; Kirmayer, Lemelson és Barad 2007). Mindez szoros összefüggésben volt a modernizáló társadalmakban lezajló gyors átalakulásokkal, az urbanizációval, a közlekedés fejlődésével, az industrializációval, s mindenekelőtt a modern gépek, rendészeti és harci eszközök megjelenésével, amelyek békében és háborúban egyaránt új, súlyos veszélyforrásokat jelentettek emberek tömegei számára – testi és lelki szempontból egyaránt. Az új hatalmi rendszerek és intézmények (modern iskolarendszer, egészségügy, államigazgatás stb.) pedig a korábbinál jóval nagyobb betekintést engedtek az egyének és családok magánéletébe, Jean-Martin Charcot francia pszichiáternek tulajdonított kifejezéssel az „alkóv titkaiba” (Freud 1914/1989, 92.).

A pszichés trauma problémájának kulcsszerepe volt a modern pszichiátria és klinikai pszichológia, nem utolsósorban pedig a pszichoanalízis fejlődésében. A traumával kapcsolatos kutatások mind a mai napig zömében e diszciplínák keretei között zajlanak. E tudományágakban az elmúlt évtizedekben hatalmas méretű specializáció és professzionalizáció zajlott le; a traumakutatás elméleti és terápiás szakirodalma ma már a szakterület művelői számára is nehezen áttekinthető. Ugyanakkor a specialisták maguk is gyakran szűknek érzik diszciplínáik kereteit. A pszichés traumával foglalkozó egyik legújabb kézikönyv, amely a biológiai, a klinikai az antropológiai-szociológiai és a kulturális nézőpontok integrálását ígéri, szerkesztői bevezetőjében megállapítja:

„A trauma olyan kulcsszóvá vált, amellyel a klinikusok és a különféle szakterületeket képviselő tudósok megközelítik az erőszaknak és az erőszak utóhatásainak tapasztalatait. A trauma metaforája felhívja a figyelmet azokra a módokra, ahogyan a szélsőséges erőszak megtöri a testet és a lelket, kitörölhetetlen jeleket hagyva még gyógyulás és a teljes felépülés után is. De a trauma fogalmát kiterjesztették a legkülönbözőbb szélsőséges helyzetekre és az ezekre adott, igencsak eltérő egyéni és kollektív válaszokra is. A traumát egyidejűleg úgy foghatjuk fel, mint egy társadalmi-politikai eseményt, mint egy pszichofiziológiai folyamatot, mint egy fizikai és emocionális tapasztalatot, és mint egy narratív témát az egyéni és társadalmi szenvedés magyarázatában.” (Kirmayer, Lemelson és Barad 2007, 1.)

A pszichés trauma fogalma és jelentősége messze túllépett e tudományágak határain. A traumát ugyanis sohasem csupán az elszigetelt egyén szenvedti el. Kialakulásának, lefolyásának, hatásának és utóhatásának számos szereplője és sok tényezője van. A közvetlenül érintettek és hozzátartozóik mellett a segítők, de a tettesek és a közönyös kívülállók, a be nem avatkozó „harmadikok” is ennek a drámai színtérnek a szereplői közé tartoznak. A traumának van első, második, harmadik, negyedik generációja – és így tovább, akár egészen a „hetedikig”. (Virág 2001) A szereplőket társas és társadalmi kapcsolatok, bonyolult viszonyrendszerek sokasága kapcsolja össze. A csoport, amely több, mint az őt alkotó egyének összessége, az egyének által külön-külön vagy egyszerre elszenvedett megrázkódtatásokat, traumatikus élményeket *együttes élménnyé* formálja. Ennek az élménynek az eleven tartalma, feszültsége, dinamikája akkor is jelen van, ha azt nem öntik szavakba, nem fogalmazzák meg koherens történetekben; ha, Mérei Ferenc kifejezésével, a „tudat peremén”, az emlékezet perifériáján marad. Az *utalás*, amely múltat, jelent és jövőt kapcsol össze, ezt az élményt közvetíti és tartja éberben. (Mérei 1947; Mérei 1985)

A pszichés trauma elválaszthatatlan attól a szociális kontextustól, amelyben tünetei értelmet nyernek, térben és időben tovagyűrűznek a csoport egyes tagjai és a csoport egésze felé. Éppen ezért aligha lehetne pontosan elkülöníteni az egyéni, a csoportos és a kollektív traumákat. Nézőpont kérdése, hogy a vizsgálódás során mely aspektusokat emelünk ki. Míg a pszichológusok, pszichiáterek többnyire a traumát elszenvedő egyén aktuális (patologikusnak mondott) állapotaira és azok lehetőség szerinti megváltoztatására, gyógyítására, a traumatikus élmény személyes feldolgozására teszik a hangsúlyt, a társadalomkutatókat elsősorban a traumatikus élmények és események csoportbeli története, emlékei, következményei, az egyéni trauma-elbeszélések közös vonásai, illetve az ilyen események által beindított társadalmi folyamatok és változások foglalkoztatják.

A pszichés és a szociális trauma közötti határvonal megvonását tovább nehezíti, hogy az egyén életében, a családban, a kiscsoportban, a mikrokörnyezetben vagy a tágabb közösségekben lezajló traumák nem csupán *következményeikben*, hanem *eredetükben* is igen gyakran társadalmiak; következményeik pedig újabb pszichés vagy inkább *pszicho-szociális* traumákat indukálhatnak. Az ilyenfajta traumákat nevezhetjük *kollektív* traumáknak, vagyis egymást követő események olyan láncolatának, amelyek külön-külön és együttesen is, különféle módokon és mélységekben traumatizálták a közvetlenül érintetteket és környezetüket. A kollektív traumákban együttes élménnyé formálódó sok-sok szenvedés (és a szenvedések közvetlen vagy nemzedéken keresztül áthagyományozódó emléke) azután döntő módon befolyásolhatja azokat a reprezentációkat, amelyekben korok és események a történelmi és a hétköznapi diskurzusokban megjelennek. Így válhatott a huszadik század története *kollektív traumák sorozatának* reprezentációjává. E kollektív traumák között kiemelkedő jelentőséggel bír a holokauszt, amely gyakran korábbi és későbbi traumák „modelljeként” is szemlélnek.

III.

A kollektív traumák mibenlétének problémája régóta foglalkoztatja a történészeket, a társadalomtudományi és filozófiai gondolkodókat éppúgy, mint a társadalomlélektan művelőit. A 19. század végi klasszikus tömeglélektani iskolától (Gustave Le Bon, Gabriel Tarde) Durkheimnek a kollektív reprezentációra vonatkozó elgondolásain és Freud tömegpszichológiáján át a különféle 20. századi politikai-filozófiai tömegelméletekig (Elias Canetti, Ortega y Gasset, Giuglielmo Ferrero) számos elmélet született annak megértésére, hogy a történelem folyamatában milyen szerepet játszanak azok a tömeges megrázkódtatások, háborúk, forradalmak, egyéb társadalmi és politikai kataklizmák, amelyek egész nemzetek vagy generációk életét, életkörülményeit változtatják meg viharos gyorsasággal. (Moscovici 1981; Pataki 1998.)

A kollektív trauma kérdését a magyar politikai és történeti gondolkodásban Bibó István vetette fel a múlt század negyvenes éveiben írott tanulmányaiban, amelyek elsősorban a fasizmushoz és a holokauszthoz vezető társadalomfejlődési zavarok, a „német hisztéria” és a modern antiszemitizmus sajátosságait tárták fel. Bibó az európai társadalmi egyensúly megbomlását és a közösségi hisztériák elterjedését valamifajta „tömeg-pszichopatológiai” jelenséggént fogta fel írásaiban. E korszakból származó írásaiban evidenciaként használja a „közösségi hisztéria” és a „közösségi megrázkódtatás” fogalmát, ám korántsem naivan: mint tudjuk, meglehetősen tájékozott volt a hisztériás jelenségekkel foglalkozó korabeli pszichológiai irodalomnak legalábbis egy részében (Erős 1993; Balog 2004). Ugyanakkor Bibónál és más, korabeli politikai-történeti gondolkodóknál a „hisztéria” fogalma *metaforikus*: a pszichológiából kölcsönzött fogalmak történeti, morális és politikai értelmezési keretbe helyeződnek, és így kínálnak valamifajta társadalomlélektani magyarázatot bizonyos összefüggések megértéséhez.

Bibó – pszichológiai stúdiumaiból is merítve – meglepő pontossággal jellemezte a közösséget megrázkódtató trauma következtében beálló sajátos, „beteges” lelkiállapotokat. Így „Az európai egyensúlyról és békéről” szóló monumentális tanulmányában a következőket írja:

„A [...] túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak megbénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke, helyesen vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhetik meg. A gondolkodás, az érzelmek és az aktivitás betegesen hozzákötődik egyetlen egy élmény egy bizonyos értelmezéséhez. Ebben a megrögződött, bénult állapotban az aktuális problémák megoldhatatlanná válnak, ha bármilyen vonatkozásban vannak a kritikus ponttal. Ezt azonban a közösség, csakúgy, mint az egyén, nem képes bevallani, és nem is meri magának bevallani. Belemenekül tehát valami álmegoldásba, a megoldás illúziójába, s kitalál valami formulát vagy kompromisszumot, melyekkel összeegyeztethetetlen dolgokat próbál összeegyeztetni, gondosan kímélve azokat

az erőket, melyek a valóságban a megoldás útjában állnak, éppen azokat, melyekkel a megoldás érdekében meg kellene küzdenie” (Bibó 1986a, 377-378.).

Bibó éles elméjűen mutat rá arra, hogy a sokszerű bénultság állapotában az emberek többsége számára éppen ez az „agyonhiszterizált” világ a „normális” világ.

„Hiába pusztítunk el minden »gonosz« embert – írja ugyanebben a művében –, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói továbbélnek a békés családfőkben, a hatgyermekes családanyákban, a légynek sem vétő szolid embereken és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyéneken fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit” (Bibó 1986a, 376.). Így jönnek létre azok a „hamis helyzetek”, amikor

„egy ország úgy tesz, mintha demokratikus volna, holott nem az. Úgy tesz, mintha forradalomban élne, holott tesped [...] Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar. [...] A hisztérikus ember és a hisztérikus közösség tekintetben teljesen úgy viselkedik, mint a primitív, csak éppen a primitív nem képes megérteni az igazi okokat, a hisztérikus pedig nem akarja megérteni őket. A hisztérikus lélek lassan minden energiáját arra koncentrálja, hogy az őt fenyegető mágikus erőkön valami ellenmágiával úrrá legyen, s lassan élete minden függő kérdésének az elintézését attól az elégtételtől teszi függővé, melyet ennek az ellenmágiának a segítségével el fog érni. Azt az irreális világképet, melyet kiépített magának, előbb-utóbb alkalmazza a környezethez való viszonyában is, a mumusokat lokalizálja valahol a valóság világában is, és az ingerültségnek és a félelemben fogant erőszakosságnak oly erejével támad környezetére, hogy abban valóban fel is kelti azokat az ártó és megsemmisítő indulatokat és szándékokat, melyeket feltételezett nála.” (Bibó, 1986a, 378-379.)

Az orvostudományból és a pszichológiából kölcsönzött metaforikus kifejezések (mint a hisztéria vagy a trauma) manapság egyre gyakoribbá válnak a történelmi diskurzusokban és a publicisztikában is. Szó van „történelmi traumákról” (például a Trianon-trauma), vagy gazdasági és szociális traumákról (például a „rendszerváltás traumái”). Gyakran azonban az ilyen kontextusokban a „trauma” kifejezés nem egyéb, mint a *sérelem* szinonimája. Társadalmi változások – különösképpen a gyors, viharos átalakulások – időszakában különféle rétegeket, osztályokat, vallási és kisebbségi csoportokat, etnikai és nemzeti közösségeket érhetnek súlyos sérelmek, vagyis olyan megrázkódtatások, amelyek korábbi létalapjuk teljes vagy részleges felszámolását jelenthetik anyagi-gazdasági és/vagy társadalmi és kulturális szinten egyaránt. A sérelmek köre történelmi és szociológiai kontextusban igen tág. A korábbi gazdasági és politikai kiváltságoktól és/vagy a szimbolikus, kulturális javaktól való megfosztást vagy azok elértéktelenedését éppúgy sérelemként lehet átélni, mint a mobilitási csatornák beszűkülését, a leszakadást, a viszonylagos deprivációt, más szóval azt a tapasztalatot, hogy mások anyagi és társadalmi helyzete gyorsabban és látványosabban javul, mint a saját magunké. A sérelem *relatív* fogalom, mindig alkalmat nyújt a méricskélésre és az összehasonlításra, a „számháborúra”. Aligha van olyan sérelem, amelyet ne lehetne egy még súlyosabbal szembeállítani és kijátszani. Ilyen sérelmek

például a *nemzeti sérelmek*, amelyek kitüntetett szerepet játszanak a különféle nemzeti mitológiák és nacionalista ideológiák kialakulásában. Az etnikai és kulturális konfliktusok is sérelemként jelenhetnek meg. Egy kisebbségi csoport sérelemként élheti meg hátrányos helyzetét, a tagjait sújtó előítéleteket, a velük szemben alkalmazott nyílt vagy rejtett, intézményes vagy informális diszkriminációt. Viszonzásul ugyanez a csoport előítéleteket is alakíthat ki más csoportokról. A sérelmek és igazságtalanságok kiegyensúlyozottabb, demokratikusabb feltételek között is gyakran előfordulnak. A csoportközi viszonyok szociálpszichológiájából jól tudjuk, hogy kísérleti helyzetekben az alanyok a minimális, irrelevánsnak tűnő különbségtételeket is „sérelemként” élhetik meg. A sérelmek percepciója igen fontos szerepet játszik a csoporttagok társadalmi identitásában, különösképpen akkor, ha sérelmeiket identitásuk megkérdőjelezésére vagy szétzúzására irányuló fenyegetésként élik meg (Breakwell 1986; Tajfel 1998). Freud annak idején a „kis különbségek nárcizmusának” nevezte azt a jelenséget, amikor eredetileg csekély eltérések – kategorikus megkülönböztetéssé felnagyítva – véres konfliktusok kiváltói lehetnek (Freud 1995).

Az elszenvedett sérelmek nemzedéken keresztül tovább élhetnek a generációs, családi emlékezetben, történeti narratívumokban és a különféle szimbolikus, kulturális reprezentációkban. Feldolgozatlanságuk esetén a közösségi életnek olyan egyensúlyzavaraihoz vezethetnek, amelyek, hisztérikus elégtétel-keresésekben, politikai hisztériákban nyilvánulnak meg – abban az értelemben, ahogyan, mint fentebb láttuk, Bibó István használta ezt a kifejezést. A sérelmek természetesen megteremthetik a maguk valódi traumáit is. Egyrészt *közvetlenül*, azokban a személyes tragédiákban, amelyekben a történelem, ha egyáltalán lehet ezt a megszemélyesített formát használni, brutálisan „beleszólhat” a személyes sorsok alakulásába. Másrészt közvetve, a „politikai hisztériák” révén, utat engedve olyan rendszereknek, diktatórikus „megoldásoknak”, amelyek az ellenfélnek nyilvánított csoportok üldözését vagy éppen totális megsemmisítését tűzik ki céljukul. A sérelmek azután újabb és újabb sérelmekhez vezetnek, mivel a hatalmi intézmények és a közvélemény hangadói koronként változóan, szelektíven ítélik meg, mit fogadnak el „jogos” és „jogtalan”, „valódi” és „vélt” sérelemként.

Kollektív sérelem és kollektív trauma tehát szorosan összefonódik. Teljes összemosásuk azonban félrevezető volna. Bár a traumát, mint korábban hangsúlyoztam, sohasem csupán az egyén szenved el, nyers, brutális, szószerinti valóságában mindig az egyént éri; *kollektívvé* azáltal válhat, hogy az egyes egyéni traumák együttes élménnyé összefonódva, és oly gyakran a külvilág értetlenségével vagy ellenségességével találkozva, súlyos többlet-teherként rakódnak az érintettekre, hozzátartozóikra, utódaikra. Ilyen értelemben beszélhetünk például a holokauszt-traumáról mint kollektív traumáról (Erős 2001).

IV.

Sérelmeket szenvedhetünk úgy is, hogy személyes létünk, egzisztenciánk, testi és lelki jól-létünk nincs *közvetlen* veszélyben, noha identitásunk szempontjából mindenképpen kihívást, fenyegetést jelent. A sérelem, mint korábban említettem, *relatív* fogalom, a trauma ezzel szemben *unikális* esemény, alapvető lét-fenyegetettség, elvileg összemérhetetlen más traumákkal. Heller Ágnes tömör megfogalmazása szerint „a traumát sokan olyan puska lövéshez hasonlítják, mely halálos sebet ejt a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik” (Heller 2006, 14.). Ez a meghatározás, miközben metaforákkal dolgozik, jól jelzi, hogy trauma fogalma mindig megőríz valamit abból az eredeti, klasszikus orvosi-pszichiátriai jelentéstartományból, amely koronként változó hangsúlyokkal és szerkezettel, de lényegében hasonló módon írja le magát az eseményt („puska lövés”) és a következményeiket („halálos seb”).

A traumatikus esemény következtében jellegzetes pszichés *állapotok* alakulnak ki, amelyek a közvetlen pszichofiziológiai reakcióktól a disszociatív zavarokon és a krónikus traumatikus neurózison át egészen az olyan identitászavarokig vezethetnek, amelyek több nemzedék életét, az előző nemzedékekhez való viszonyát befolyásolhatják. Napjainkban ennek leírására szolgál a „poszttraumás stressz-zavar” (PTSD) mint pszichiátriai diagnózis. A PTSD-n olyan komplex reakció értendő, amely akkor lép fel, ha valaki halálos fenyegetéssel vagy súlyos fizikai sérülés veszélyével járó eseménynek vagy események sorozatának van kitéve, vagy tanúja lesz mások hasonló fenyegetettségének, és a trauma által okozott stresszt nem tudja közvetlenül feldolgozni. A reakcióhoz – amely olykor csak megkésve, hetekkel, hónapokkal később jelentkezik – hozzátartozik a trauma újbóli átélése, az esemény(ek)hez kapcsolódó, kényszeres jelleggel bevillanó hallucinációk, álmok, gondolatok, viselkedési megnyilvánulások formájában. A PTSD-ben szenvedő személyek gyakran képtelenek beszélni a velük történekről, ugyanakkor fokozott mértékben felizgatják őket az eseményeket felidéző ingerek (vagy éppen igyekeznek az ilyen ingereket elkerülni). A tünetekhez hozzátartozik a kapcsolati tér beszűkülése és a szorongás, amihez alvás- és memóriazavar, valamint a trauma átélésével kapcsolatos büntudat társulhat. (Caruth 1995; Herman 2003; Csabai 2007, 125.)

A PTSD mint önálló tünetcsoport a nyolcvanas évek óta szerepel a pszichiátriai kézikönyvekben. Ezt a diagnosztikus kategóriát a vietnami háborút megjárt amerikai veteránok követelése nyomán hozta létre az Amerikai Pszichiátriai Társaság, és ebben éppen az volt a feltűnő, hogy „a civil szféra, a pszichiátriai-pszichoterápiás szolgáltatások felhasználói közvetlenül avatkoztak be a nomenklatúra alakulásába. A vietnami veteránok hivatalos támogatást, odafigyelést szerettek volna kivívni a maguk számára, ami nem volt könnyű, annak ellenére, hogy a háborús traumák hosszan fennálló következményei régóta közismertek voltak az orvostudományban és a pszichológiában. [...] A vietnami veteránok azonban rendelkeztek a közvélemény támogatásával, és bevetettek egy másik hatásos érvet is: a holokauszt túlélőkre hivatkoztak, akik körében épp ebben az időben kezdték felfedezni az átélt trauma hosszan tartó, akár generációkon is átívelő hatását.” (Csabai 2007, 125-126.)

1980-ban, a DSM-III-ban, az Amerikai Pszichiátriai Társaság diagnosztikai kézikönyvében jelent meg először a poszttraumás stressz-zavar mint jól körülhatárolt diagnosztikus kategória,³ „ami hamarosan az egyik leggyakrabban használt diagnózis lett a világon, a társadalmi és egyéni traumatizációk igen széles körére alkalmazták. Szomorú módon épp a vietnami veteránok voltak azok, akik kevésbé részesültek az általuk kiharcolt diagnózis és terápia előnyeiből. Jelentős részük ugyanis nem vette igénybe a terápiás szolgáltatásokat. Ennek hátterében alapvetően a stigmatizáltságtól, a férfiasság érzésének elvesztésétől való félelem állt” (uo. 126.).

A PTSD története – mint Csabai Márta *Tünetvándorlás* című könyvében kifejti – jól mutatja a „diagnózisok társadalmi-politikai meghatározottságát”, a „betegskategóriák konstruált természetét” (Csabai 2007, 124.). Egyben azt is mutatja, hogy a különféle diagnosztikus kategóriák és klasszifikációk miként lavíroznak a tudományos megismerés pozitívista ideálja és a civil társadalom, a „laikusok” érdekei, elvárásai között. Erre a szakadékra figyelmeztet Judith Herman is *Trauma és gyógyulás* című könyvében:

„A poszttraumás és disszociatív jelenségek felkeltették az alap kutatásokkal foglalkozó szakemberek új generációjának figyelmét. Érdeklődésük elsősorban nem a traumatizált emberekkel való együttérzésből, hanem elvontabb tudományos kíváncsiságból ered. Ez a fejlemény örömteli jele annak, hogy a tudományos kutatások fősodrán belül a traumatikus stressz tanulmányozása is mind teljesebb létjogosultságot kap. A legitimitás azonban kétélű fegyver. Lehetséges ugyanis, hogy a kutatók új generációjából hiányozni fog az a szenvedélyes intellektuális és társadalmi elkötelezettség, amely a legkreatívabb korai kutatók nagy többségét inspirálta. A tudományos vizsgálódásnak ez az új, konvencionálisabb szakasza némi aggodalomra ad okot. Félő, hogy miközben pontosabb és specifikusabb tudás birtokába jutunk, elvész a pszichés trauma integratív koncepciója és átfogó értelmezése. Éppen a PTSD-vel kapcsolatos biológiai kutatási eredmények ereje az, ami egy beszűkült, túlnyomóan biológiai alapú kutatási fókuszhoz vezethet. Miközben a traumatikus stressz kutatása egyre fejlettebbé válik, az új kutatógenerációnak újra fel kell fedeznie a trauma biológiai, pszichológiai, társadalmi és politikai dimenzióinak létfontosságú összefüggéseit.” (Herman 2003)

V.

Ez a szakadék azonban korántsem új keletű, mivel a pszichés trauma fogalma már genezisében is magán hordozza a tudományos és az egzisztenciális, a rendkívüli és triviális, a szó szerinti és metaforikus közötti kettőséget. Hogyan viszonyulnak a metaforák („puskálövés” és „halálos seb”) a *valódi* puska lövéshez és a *valódi* sebhez? Milyen kapcsolat van a traumatikus esemény és annak reprezentációja, vizuális megjelenítése vagy elbeszélése között az irodalomban, az élettörténeti interjúkban, a

---

³ A jelenleg érvényben lévő DSM-IV meghatározását lásd a <http://www.mental-health-today.com/ptsd/dsm.htm> címen.

traumatikus stressz-zavarban szenvedők elbeszéléseiben, a valóságos vagy a képzetes analitikus „díványon”, nem utolsósorban pedig a tudományos diskurzusban? Hogyan lesz bornírt családtagok visszataszító bűneiből vagy éppen egy gonosz hatalom brutális tetteiből izgalmas „krimi”?

A szerencsétlenségek, háborúk, tömeggyilkosságok, népirtások, kínzások és terrorcselekmények esetében természetesen nehéz vitatni a traumatikus élmények valóságvonatkozását. A családon belüli, szexuális abúzusokról kezdetekben ugyancsak azt feltételezték, hogy az ezzel kapcsolatban felidézett emlékek a valóságban megtörtént eseményeken alapulnak. Freud kezdetben ugyanezen az állásponton volt, az 1890-es évek végén azonban visszavonta híres „csábítási elméletét”. Ettől kezdve több vagy kevesebb következetességgel azt hirdette, hogy az analízisben felszínre került „csábítási események”, szexuális visszaélések csak a *fantáziában* történtek meg, a páciens *elbeszéléseiben* öltének testet, és a *lelki valóság* részét alkotják. Eme fordulat során, amelynek egyébként döntő szerepe volt a pszichoanalízis metapszichológiája megszületésében, a hangsúly az esemény valódiságáról, a tárgyi igazságról a *narratív igazságra* tevődött át, ennek minden, itt nem részletezhető következményével együtt (Szummer 1995).

A trauma-fogalom „fikcionalista” értelmezését azután brutálisan keresztezte az első világháború – az első olyan modern, tömeges háború, amelyek emberek sokaságát tette ki tagadhatatlanul valóságos traumatikus eseményeknek és élményeknek. A háború a harctéri sokk, a *háborús neurózis* analízisének és terápiájának feladatát állította a pszichiáterek, köztük a pszichoanalitikusok elé (Ferenczi 1982 [1919]; Hofer 2004). A háborús trauma problémája a pszichoanalízisen belül is azt a dilemmát vetette fel, hogy vajon az ilyen traumától szenvedő katona olyan „beteg”-e, aki valamilyen hamis képzettől, tudattalanját megszállva tartó fantáziától szenved (amit a harctéri sokk váltott ki), és akit megfelelő katonai-pszichiátriai technológiával meg lehet gyógyítani és visszahelyezni ágyúötletékné – vagy pedig éppen ő a *normális*, aki a lehető legemberibb módon reagál egy abnormális, irracionális helyzetre? Ferenczi Sándor, aki az első világháborúban még ugyancsak a hatalommal rendelkező katonai-pszichiátriai szakértő szerepét öltötte magára, éppen a háború tapasztalataiból okulva jutott el az aktív, szeretetteljes és együttérző terápia némiképpen romantikus gondolatához. Ferenczi azután később újra felvetette a kisgyermekkori szexuális traumák valódiságának Freud által „elejtett” témáját, és a csábítás és trauma valódiságát a *nyelvben*, pontosabban a felnőttek és a gyermek közötti nyelvzavarban, megértés-hiányban vélte felfedezni (Lénárd és Tényi 2001; Erős 2004).

A traumatikus élmények igazságtartalmának, tény és elbeszélés viszonyának kérdését új megvilágításba helyezik azok az interpretációk,⁴ amelyek – Freudnak a háborús neurózisokkal kapcsolatos felfogása nyomán – abból indulnak ki, hogy a megbetegítő tényező a PTSD esetében nem *önmagában* a traumatikus esemény (amelynek súlyossága változhat, és amelyet különböző emberek különböző intenzitással élhetnek meg), s patológus jellege nem is azokban a narratív

---

⁴ Lásd a Shoshana Felman és Dori Laub által szerkesztett tanulmánykötetet (Felman és Laub [ed.] 1992); Cathy Caruth könyvét (1996) és az általa szerkesztett tanulmánykötetet (Caruth [ed.], 1995). Lásd még: Kansteiner 2005; Runia 2005.

torzításokban mutatkozik meg, amelyekkel a személy „elmeséli” a trauma történetét, és amelyek minden élettörténeti elbeszélésnek „fikciós” jelleget adnak. A patológia magának az élménynek a *struktúrájában* rejlik, traumatizáltnak lenni ugyanis azt jelenti, hogy a személyt „megszállva” tartják az esemény képei. A *traumatikus emlékezet* szó szerinti, literális, visszatérően felidézi a traumatikus eseményt, képek, álmok, fantáziák, hallucinációk formájában. E képek kényszerítő módon ismétlődnek, anélkül azonban, hogy a személy képes volna asszociálni rájuk, reprezentálni, leírni, szimbolikus formában megjeleníteni őket. Paradox módon éppen a nyers, brutális, pontos tények azok, amelyek ellenállnak az élettörténeti, narratív emlékezésnek és feldolgozásnak. A traumatikus emlékezés paradox mivolta ezen a szálon kapcsolódik a történeti reflexióhoz. Ahogy Cathy Caruth írja: „Ha a PTSD-t patológiai szimptomaként kell felfognunk, ez nem annyira a tudattalan, mint inkább a történelem szimptomája. Azt mondhatjuk, hogy a traumatizált személy egy lehetetlen történelmet hordoz magában, vagy maga válik egy olyan történelem szimptomájává, amelyet nem tud teljes mértékben birtokolni.” (Caruth 1995, 5.)

A „lehetetlen”, elbeszélhetetlen történelem problémája jelenik meg azokban az irodalmi, esztétikai és filozófiai diskurzusokban is, amelyekben a trauma metaforája az emberi állapot vagy a reprezentáció traumájaként fogalmazódik meg. Jean-François Lyotard francia filozófus szerint korunkat az úgynevezett „nagy narratívumok” érvényvesztése jellemzi, és ennek gyökere szerinte Auschwitz elbeszélhetetlensége, reprezentálhatatlansága. Lyotard Auschwitzot olyan földrengéshez hasonlította, „amely elpusztított minden szeizmografikus eszközt, s ezért ezt nem lehet se mérni, se a használható jelrendszereken belül megjeleníteni, s így nagyságának csak erőteljes, bár pontatlan nyomait ismerjük” (Lyotard 1991, idézi Kansteiner 2005, 25.). Lyotard kijelentése összecseng Claude Lanzmann megállapításával, amely *Soá* című filmjének vezérelve volt: „A náci terv sajátossága abban rejlett, hogy nemcsak a zsidók kiirtására törekedett, hanem arra is, hogy megsemmisítse a megsemmisítést. Vagyis: eltüntessen minden nyomot, amely a bűntényre utalna. Céljuk az volt, hogy megsemmisítsék az emlékezetet” (Lanzman 1993; Lanzman 1994). Vagyis, ebben az értelemben, Auschwitz magának a tapasztalatnak a megsemmisítése. Ami Auschwitz után marad, az a *túlélő-tanú*, aki bizonyosságot tesz az elgondolhatatlanról. Mint Dori Laub írja: „A náci nem csupán megpróbálták megsemmisíteni bűneik fizikai tanúit; magának az eseménynek az eredendően érthetetlen és megtévesztő pszichológiai struktúrája az, ami megakadályozta, hogy saját áldozatai tanúságot tehessenek.” (Laub 1995, 65.)

Auschwitz mint egy elhelyezhetetlen, ábrázolhatatlan és érinthetetlen hely, mint „a bűntény hiányzó jele”, mint egy „fekete lyukként” elképzelt középpont az utóbbi években igen divatos metaforává vált. Ennek értelmében a holokauszt eseményeit valójában nem lehet valóságosan ábrázolni (*reprezentálni*), csak „ismét jelen idejűvé tenni” (*re-prezentálni*). Bármiféle időrend „megbontja a holokauszt eseményeinek áldozatai emlékezetében jelen lévő, páratlanul bebörtönzött állhatatosságát” (Ezrahi 2003). Mindez végső soron egy olyan „posztmodern” apokaliptikus teológiához vezethet, amely az áldozatot menthetetlenül odaszögezi ahhoz a helyhez, ahol az áldozathozatal megtörtént; felidézése csak újrajátszás „misztériumjátékában” lehetséges.

A traumatikus történésekkel kapcsolatban döntő kérdés, hogy a problémák feldolgozásának kísérletei, beleértve a gyász rituáléit, képesek-e mégis elfogadható módon megbirkózni a szörnyű módon megosztott trauma örökségével, nyílt sebeivel és elbeszélhetetlen veszteségeivel (anélkül, hogy valaha teljes mértékben begyógyítanánk őket vagy túlléphetnénk rajtuk). Ennek egyik útja lehet a *hiánynak veszteséggé* való átalakítása, amely az amerikai történész, Dominick LaCapra munkáinak középpontjában áll (LaCapra 1998; 2007).

„A múltat félreérti, aki a azt a végtelen hiány és az abszolút megsemmisülés fogalmaival beszéli el. Valami mindig megmarad a múltból, ha máshogy nem, mint kísérő jelenség, kísértet. A veszteségek specifikusak és különleges eseményeket tartalmaznak: személyes szinten ilyen szeretteink halála, egy általánosabb skálán pedig azon veszteségek, amelyeket [...] a holokauszt jelentett a zsidók vagy a náci genocidium más áldozatainak élete és kultúrája számára [...] Félrevezető a veszteséget transzhisztorikus szintre helyezni, és összemenni a hiánnyal, mintha a létezés egyik alkotóeleme volna.” (LaCapra 2007, 90.)

A másik út egy olyan történetfilozófiai reflexió, amelynek szükségességére Kertész Imre hívja fel a figyelmet *A táborok maradandósága* című írásában:

„Persze, fontosak a történelem által felhalmozott tények; de megmaradnak pusztá nyomozati adattárnak, ha e tényekkel megbirkózni a történelem nem képes. Márpedig azt látjuk, hogy nem képes, talán mert nem rendelkezik egyetemes elrendező szemlélettel, mondjuk ki: filozófiával. [...] Az ember ugyanis dialogikus lény, szakadatlanul beszél, és azt, amit mond, illetve *elmond*, panaszai, gyötrelmei nem pusztá ábrázolásának, de tanúságtételnek is szánja, s titokban – »tudat alatt« – azt akarja, hogy e tanúságtétel minőséggé, e minőség pedig törvényformáló szellemi erővé váljon.” (Kertész 2001, 47-48.)

Ilyen „nyomozati adattárt” kínál a pszichológiai trauma-kutatás is. A „törvényformáló szellemi erő”, úgy látszik, még várat magára.

Felhasznált irodalom

Balog Iván (2004). *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában: Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum.

Bibó István (1986a). Az európai egyensúlyról és békéről. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető, I. kötet, 297-603.

Breakwell, Glynis M. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen.

Caruth, Cathy (1996). *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

Caruth, Cathy (ed.) (1995). *Trauma. Explorations in Memory*. With introductions by Cathy Caruth. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.

Csabai Márta (2007). *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest: József Kádár Kiadó.

Császi Lajos (1999). Tévéeországok és populáris kultúra: a krimi mint morális tanmese. *Replika* 35, március, 21-41.

Erős Ferenc (1993). Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: Uő: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 11-20.

Erős Ferenc (2001). *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus–Osiris.

Erős Ferenc (2004). *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*. Budapest: József Kádár Kiadó.

Ezrahi, Sidra DeKoven (2003). Auschwitz ábrázolásmódja *Múlt és Jövő* 14(2): 16-36.

Felman, Shoshana – Dori Laub (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York, London: Routledge.

Ferenczi Sándor ([1919] 1982). A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: Uő: *Leleki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Vál. és sajtó alá rend. Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 199-225.

Freud ([1914] 1989). A pszichoanalitikai mozgalom történetéhez. In: Uő: *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi, 83-151.

Heller Ágnes (2006). *Trauma*. Budapest: Múlt és Jövő.

Herman, Judith (2003). *Trauma és gyógyulás*. Budapest: Kávé Kiadó – NANE Egyesület.

Hofer, Hans-Georg (2004). *Nervenschwäche und Krieg. Modernitätskritik und Krisenbewältigung in der österreichischen Psychiatrie*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.

Kansteiner, Wolf (2005). Egy fogalmi tévedés származástörténete. *2000*, 17(1): 23-34.

Kertész Imre (2001). A táborok maradandósága. In: Uő: *A száműzött nyelv*. Budapest: Magvető, 45-59.

Kirmayer, Laurence J. – Robert Lemelson – Mark Barad (2007). Introduction: Trauma in culture, brain and body. In: Uők (eds.): *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

LaCapra, Dominick (1998). *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca and London: Cornell University Press.

LaCapra, Dominick (2007). Trauma, hiány, veszteség. *Café Babel*, 53: 89-97.

Lanzmann, Claude (1993). A megsemmisítés metaforái. Budapesti beszélgetés Claude Lanzmann-nal (Erős Ferenc – Surányi Vera). *Filmkultúra*, 29(2): 14-18.

Lanzmann, Claude (1994). A megértés obszcenitása. *Thalassa*, 5(1-2): 274-287.

Laub, Dori (1995). Truth and Testimony: The Process and the Struggle. In: Caruth (ed.), 61-75.

Lénárd Kata – Tényi Tamás (2001). A kései Ferenczi írások és az interszubbektivitás-elméletek néhány vonatkozása. *Thalassa* 12(2-3): 155-168.

Leys, Ruth (2000). *Trauma: A Genealogy*. Chicago: University of Chicago Press.

Liotard, Jean François (1991). *The Differend: Phrases in Dispute*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mérei Ferenc ([1947] 1989). *Az együttes élmény*. In: Uő: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Szerk. Gerő Zsuzsa, Fischer Eszter. Budapest: Akadémiai Kiadó, 29-44.

Mérei Ferenc (1985). *Lélektani napló I. Az utalás lélektana*. Szerk. Forgács Péter. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

Moscovici, Serge (1961). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: PUF.

Moscovici, Serge (1981). *L'Age des foules*. Paris: Fayard.

Pataki Ferenc (1998). *A tömegek évszázada*. Budapest: Osiris.

Runia, Eelco (2005). Megjelenítés, ismétlés, utánzás. *2000*, 17(1): 35-43.

Szummer Csaba (1995). A csábításelmélet viszontagságai: a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. *Replika*, 19-20: 43-54.

Tajfel, Henri (1998). Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás, társadalmi változás. In: Erős Ferenc (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, Új Mandátum, 132-141.

Virág Teréz (2001). „Mély kútba tekinték...” *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Kút Alapítvány, Animula.